

VU Research Portal

'Een veelzijdig ontwikkeld en maatschappelijk beschaafd mensch'. De Israëlitische godsdienstonderwijzer in de lange negentiende eeuw

Wallet, B.T.

published in

De protestantse onderwijzer. Geschiedenis van een dienstbaar beroep (1800-1920)
2015

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Wallet, B. T. (2015). 'Een veelzijdig ontwikkeld en maatschappelijk beschaafd mensch'. De Israëlitische godsdienstonderwijzer in de lange negentiende eeuw. In J. Exalto, & G. J. Klinken, van (Eds.), *De protestantse onderwijzer. Geschiedenis van een dienstbaar beroep (1800-1920)* (pp. 147-164). Meinema.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

*De Israëlitische godsdienstonderwijzer
Mozes Lemans*

‘Een veelzijdig ontwikkeld en maatschappelijk beschaafd mensch’

De Israëlitische godsdienstonderwijzer in de lange
negentiende eeuw

Bart Wallet

Tijdens het Poeriemfeest van 1929 organiseerde het Joods Nationaal Fonds een feestelijke avond.¹ Voor veel aanwezigen was het cabaret ‘De rebbe van Lutjebroek’ ongetwijfeld het hoogtepunt. In de zionistische kringen van het Joods Nationaal Fonds genoot deze denkbeeldige figuur inmiddels de nodige vermaardheid.² De liedjes waren in een Nederlands dat sterk doortrokken was van de resten van het Jiddisch, de joodse volkstaal die eeuwenlang door Asjkenaziem was gesproken. De coupletten, hoe ironisch ze ook bedoeld waren, gaven een indruk van het takenpakket van de ‘rebbe’:

Rebbe Leizer kan mooi darsjenen
Bij m’n gezond ’t lijkt wel sjnert
Doch wir wollen hoffen
Das das schon besser wert
Rebbe Leizer, Rebbe Leizer
Rebbe Leizer uit Lutjebroek

Koffie wollen wir trinken
Bij den Gazzan op den hoek
Ich behalt de koffie
Und du bekomst aan de koek
Rebbe Leizer, Rebbe Leizer
Rebbe Leizer uit Lutjebroek

En zo ging de parodie op de godsdienstonderwijzer – want dat was de formele titel van degene die op volkse wijze ‘rebbe’ werd genoemd – nog even door.³ Ondertussen wist iedereen die de liedjes

hoorde dat van de beste man niet louter werd verwacht dat hij de kinderen onderwees in de beginselen en de praktijk van het jodendom. Hij moest immers ook goed kunnen ‘darsjenen’ – preken – en als ‘gazzan’ – voorzanger – tijdens de synagogediensten optreden. Dat was uit het leven gegrepen, want in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw kenden de meeste joodse gemeenten op het Nederlandse platteland en in de kleinere steden zo’n functionaris. De ‘rebbe van Lutjebroek’ was een creatie van niemand minder dan dr. Albert van Raalte, die op dat moment fungeerde als voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond. Een jaar eerder had hij al op de godsdienstonderwijzer afgegeven – iemand zonder ‘grootheid van ziel’ – toen hij op een zionistische bijeenkomst het religieus messianisme hekelde en tot vermaak van zijn toehoorders ironisch de ‘rebbe’ imiteerde: ‘Wij mensen mogen niets doen, om de verlossing nader te brengen. God zal op den daarvoor bestemden tijd de Verlosser wel doen komen. Alsof er op een goeden Vrijdagmiddag een boot zal arriveeren en de man, die zich daarin bevindt, de menschen zal toeroepen: “Stapt in, we gaan naar Palestina!”’⁴ De traditionele religieuze visie, die de godsdienstonderwijzer in zionistische optiek vertegenwoordigde, contrasteerde Van Raalte met het activisme van het zionisme, dat zelf het heft in handen nam om het ‘joodse probleem’ op te lossen.

Het beeld dat Van Raalte neerzette, resonanceerde diep in zionistische kringen en zou vervolgens ook de naoorlogse geschiedschrijving – die vooral werd beoefend door historici gevormd in de zionistische jeugdbeweging, zoals Jaap Meijer en Jozeph Michman – gaan kleuren. De godsdienstonderwijzer was ouderwets, conservatief en star, had weinig kennis, maar verbeeldde zich ondertussen veel. Het is uiteraard de vraag of dit kritische beeld van de ‘Israëlitische godsdienstonderwijzer’, dat opmerkelijke parallellen vertoont met soortgelijke beeldvorming over de protestantse onderwijzer, wel klopt. Richtte Van Raalte niet zijn fielen van toorn op de – kwetsbare – godsdienstonderwijzer, terwijl hij eigenlijk de werkelijke geestelijke gezagsdragers op het oog had, de antizionistische opperrabbijnen?⁵ Volop reden om het kritische beeld dat naar aanleiding van de ‘Rebbe van Lutjebroek’ is blijven hangen, tegen het licht te houden. Dat gebeurt vanuit een drietal invalshoeken, die tevens de dynamiek in de positie van de godsdienstonderwijzer in kaart brengen: zijn formele positie; de organisatorische structuren; en zijn functie in het geheel van joods Nederland.⁶

Formele positie

Weinig functies in negentiende-eeuws joods Nederland ondergingen zulke forse veranderingen als die van de godsdienstonderwijzer. Door toenemende invloed van de overheid op het joodse onderwijs en door nieuwe eisen vanuit de joodse gemeenschap zelf, veranderde de inhoud van de functie van godsdienstonderwijzer aanzienlijk. Het was een zigzaggend beleid, waar individuele onderwijzers regelmatig slachtoffer van werden. Wel nam, zo zullen we in dit artikel zien, de betekenis van de beroepsgroep als geheel toe.

Binnen de totale groep godsdienstonderwijzers moet, voor een goed begrip, onderscheid gemaakt worden tussen drie categorieën. Allereerst waren er de onafhankelijke godsdienstonderwijzers, die zelfstandig les gaven aan kinderen uit de middenstand en de hogere klassen. Dat deden ze deels bij families aan huis – soms woonden zij ook bij een vooraanstaande familie als huisleraar in –, deels hadden zij hun eigen particuliere scholen die wettelijk als ‘bijzondere school der tweede klasse’ golden. De ouders betaalden het lesgeld en de onderwijzer was zelf verantwoordelijk voor het curriculum.

Ten tweede waren er de onderwijzers op de ‘Israëlitische armenschoolen’ in de grote steden, die als ‘bijzondere scholen der eerste klasse’ waren erkend. Veruit de meerderheid van de joodse gemeenschap was te arm om zelf lesgeld te betalen. De joodse gemeenten zetten daarom voor de kinderen van de armen speciale lagere scholen op. Vooral in de grote steden – Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en enkele provinciehoofdsteden – waren dat volledige dagscholen, waarbij onderwijzers in teamverband werkten. Deze godsdienstonderwijzers waren in dienst van de Schoolcommissie van de eigen joodse gemeente en moesten het standaard voorgeschreven curriculum uitvoeren. Die Schoolcommissie werd bevolkt door de notabelen van de gemeenschap. De opperrabbin verzorgde het toezicht op het specifiek religieuze deel van het onderwijs. Voor deze onderwijzers was er ruimte tot mobiliteit: zij konden het brengen tot schoolhoofd van één of meerdere armenschoolen.

De derde categorie vormden de godsdienstonderwijzers op het platteland. Daar moesten zij primair de joodse kinderen tot aan het dertiende levensjaar ‘joodse les’ geven, maar aangezien de kinderschaar van beperkte omvang was, konden zij daarmee onmogelijk in hun levensonderhoud voorzien. In de meeste gevallen beperkten zij zich tot een

joodse aanvulling op het openbaar onderwijs, in enkele gevallen was er sprake van een bijzondere school compleet met 'seculiere' vakken. Daarom hadden deze godsdienstonderwijzers er allerhande andere joodse religieuze functies bij: zij waren bijna standaard tevens de gazzan – de voorzanger die de synagogediensten leidde en uit Tora las – en veelal eveneens de sjouchet – de slachter noodzakelijk voor de kosjere vleesvoorziening. Ook functies als niet-stemhebbend secretaris van het 'kerkbestuur', moheel (besnijder) of lijkbezorger konden aan dat rijtje toegevoegd worden. Daarmee leken ze sterk op de protestantse onderwijzer uit de vroege negentiende eeuw, die eveneens kerkelijke nevenfuncties – koster, voorlezer, voorzanger, doodgraver – nodig had om in zijn levensonderhoud te voorzien.

De overeenkomst tussen de drie categorieën was primair in de inhoud van het lesprogramma gelegen – ruwweg kennis van het Hebreeuws, de gebeden en de Hebreeuwse Bijbel – verder verschilden hun positie aanzienlijk. De onafhankelijke onderwijzers onttrokken zich aan iedere regelgeving en waren vrij om een eigen koers uit te zetten. De onderwijzers op de armen- en godsdienstscholen werden echter in de loop van de negentiende eeuw steeds meer opgenomen in nieuwe landelijke joodse en overheidsstructuren.

Vóór 1800 was het onderwijs een van de domeinen geweest die de overheid had beschouwd als de eigen verantwoordelijkheid van de joodse gemeenschap.⁷ Afgezien van de scholen die direct aan de joodse gemeenten gelieerd waren, was er sprake van wildgroei. Iedereen kon zich voor onderwijzer uitgeven en een eigen schooltje starten. Vooral veel nieuwkomers, migranten uit Oost-Europa, probeerden op deze wijze in hun levensonderhoud te voorzien. De emancipatie van 1796 – waarbij de joden de status van gelijkberechtigde burgers kregen – bleek echter op termijn in te houden dat het armenonderwijs niet langer een exclusief joodse, maar nu een algemene aangelegenheid was geworden. In de onderwijswet van 1806 werd algemeen openbaar onderwijs geregeld, dat de kinderen moest vormen in de geest van alle maatschappelijke en christelijke deugden. Precies die bepaling zorgde voor problemen aan joodse zijde. Hoewel arme joodse kinderen geacht werden de openbare armenscholen te bezoeken, ontstond in de praktijk onder toezicht van de stedelijke autoriteiten een tussenoplossing tot tevredenheid van beide partijen. De openbare scholen wilden hun algemeen christelijk karakter waarmaken door onder meer

de nieuwtestamentische bijbelse geschiedenis te blijven onderwijzen, terwijl de joodse gemeenschap haar kinderen joods wilde opvoeden. Het resultaat was de nieuwe categorie van 'joodse openbare scholen': joodse armenscholen die het algemene curriculum volgden, door de overheid gefinancierd werden en tevens joods godsdienstonderwijs integreerden in het programma.⁸

Deze situatie, die tot 1857 voortduurde, hield in dat de joodse godsdienstonderwijzer nu ook een reguliere onderwijzersakte diende te behalen. In feite werd hij geacht dubbel geschoold te zijn: als Nederlands onderwijzer én als joods godsdienstonderwijzer. Parallel aan de structuren voor het openbaar onderwijs, werd de opleiding tot godsdienstonderwijzer onder handen genomen.⁹ Aangezien onderwijzers geacht werden de nieuwe Nederlandse nationale identiteit en burgerlijke moraal uit te dragen, moest korte metten gemaakt worden met de voortdurende instroom van 'buitenlandse' onderwijzers. Op veel scholen was het Jiddisch tot in de jaren 1830 de voertaal, ondanks het feit dat vanaf 1817 het Nederlands formeel de taal van het onderwijs moest zijn. Alleen door de Poolse en Duitse onderwijzers te weren, kon dit doel bereikt worden. Het joodse onderwijs werd losgeweekt uit de eeuwenlange transnationale verbanden waarin het had gefunctioneerd en werd geherdefinieerd in een Nederlands-nationale context. Onderwijzers dienden niet langer kinderen slechts in te wijden in de wereld van het jodendom, maar evenzeer op te voeden tot deugdzame, beschaafde en vaderlandslievende burgers.

De transformatie van het joods onderwijs en van de Israëlitische godsdienstonderwijzer nam enkele decennia in beslag. Van doorslaggevende betekenis waren de besluiten die in 1836 door de Hoofdkommissie tot de zaken der Israëlieten werden genomen.¹⁰ Ten eerste werd een landelijke inspecteur voor het joods onderwijs benoemd, dr. Samuël Israël Mulder (1792-1862). Zijn opdracht was het niveau van de scholen en de onderwijzers te toetsen en aanbevelingen te doen ter verbetering. Zijn grote staat van dienst binnen joods Nederland gaf hem voldoende autoriteit om belangrijke veranderingen af te dwingen. Ten tweede werd het Nederlands Israëlitisch Seminarium gereorganiseerd, waarmee het daadwerkelijk het centrale, nationale opleidingscentrum werd voor alle Asjkenazische godsdienstonderwijzers en rabbijnen in het Koninkrijk der Nederlanden. In het curriculum werden zodanige aanpassingen gedaan, dat de nieuwe lichting

onderwijzers voldoende joodse en algemene kennis in huis had om de nieuwe generaties wegwijs te maken in jodendom én samenleving.

In 1839 werd ook de examinering van de godsdienstonderwijzers gecentraliseerd: de landelijke Commissie van Examinatoren nam voortaan de examens af en verleende de onderwijzers de benodigde graad. Een sluiproute die tot die tijd nog volop werd gebruikt, werd afgeschaft: tot dusver hadden de regionale Israëlitische schoolcommissies, die georganiseerd waren per rabbinaal ressort, de bevoegdheid gehad om zelf te examineren en konden zij aldus nog steeds buitenlandse leraren toelaten. Die mogelijkheid werd nu afgesneden.

Opvallend is overigens dat in vrijwel alle bronnen niet alleen gesproken wordt over de *kennis* die de onderwijzer moest bezitten – goede beheersing van Hebreeuws en Nederlands, vertrouwdheid met Tora en Talmood – maar minstens zozeer over zijn *persoon*. De onderwijzer moest de leerlingen niet slechts onderricht geven, maar hen ook vormen door het voorbeeld dat hij door zijn eigen levensstijl gaf. Zij moesten ‘priesters worden van al wat edel is en goed’: ‘Op hem moeten de kinderen kunnen terugzien als het beeld waarnaar zij zich behooren te vormen, en hij moet zijne leerlingen in kuisheid van taal en bevaligheid van manieren weten voor te gaan.’¹¹ Dergelijke verwachtingen van de leraar werden ook in de reglementen vastgelegd. Het reglement van de Groningse Tiferet Bachoeriem-school, dat dermate voorbeeldig was dat het door de minister ten voorbeeld aan alle andere joodse scholen werd gesteld, bepaalde bijvoorbeeld:

Het is de pligt der leermeesters, niet slechts bedacht te zijn op de ontwikkeling van het verstand, maar ook op de verbetering van het hart hunner leerlingen: dat is, zij moeten zorgen zoo wel voor de zedelijkheid hunner kinderen, als voor derzelver wetenschappelijke kennis, opdat hun karakter tegelijk met hunnen geest moge beschaafd en verbeterd worden.¹²

Dat kon de onderwijzer slechts bereiken door zelf een moreel voorbeeld te zijn, onpartijdig, streng op ‘onbeschaafd’ gedrag en door het goede te belonen en het kwade te straffen.

Ingrijpende veranderingen traden op met de nieuwe onderwijswet van 1857. De ‘joodse openbare school’ werd niet langer door de overheid erkend. De keuze diende nu gemaakt te worden tussen overstap-

pen op het reguliere openbaar onderwijs óf de start van ongesubsidiëerd joods bijzonder onderwijs naar het voorbeeld van de orthodoxe protestanten en katholieken. De joodse gemeenschap maakte massaal de keuze voor de eerste optie, waarbij de 'christelijke deugden' op de koop toe werden genomen. Hoewel sinds het Koninklijk Besluit van 1842 het godsdienstonderwijs op de openbare scholen aan geestelijken van de afzonderlijke confessies was toebedeeld, bleef ook in de nieuwe onderwijswet – zelfs tot 1981 – de bepaling overeind staan dat 'alle Schoolonderwijs' ertoe diende om de kinderen op te leiden 'tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden'.¹³ De joodse keuze betekende dat de bestaande joodse scholen in rap tempo verdwenen. De arme joodse kinderen bezochten nu de gangbare openbare scholen. Daarnaast werden zij geacht naar de nu gereorganiseerde Israëlitische godsdienstscholen te gaan: op zondagen en in de weinige uren die de openbare school vrijliet, werd daar aanvullend godsdienstonderwijs gegeven. Voor de leraren had dit grote impact: zij verloren hun maatschappelijke aanstelling en werden weer gereduceerd tot godsdienstonderwijzer.¹⁴ Enkelen slaagden er in een tweede baan op een openbare school te verkrijgen, anderen moesten alternatieve mogelijkheden aanboren om in hun levensonderhoud te blijven voorzien. Slechts in de grote steden was het mogelijk om een volledige aanstelling als onderwijzer op een van de godsdienstscholen te hebben; overal elders werd het *nolens volens* een deeltijdbaan. Combinatie met andere religieuze functies was nu niet alleen op het platteland maar ook in de middelgrote steden onvermijdelijk.

Organisatorische structuren

Hoezeer de problematiek van de joodse godsdienstonderwijzer ook een eigen karakter droeg, zijn positie was tot aan 1857 wettelijk gezien vergelijkbaar met die van de protestantse onderwijzer. Nadien veranderde dat in zoverre, dat hij meer overeenkomsten vertoonde met de protestantse godsdienstonderwijzer – de docent die het religieus onderwijs op scholen verzorgde. De joodse godsdienstonderwijzers keken geregeld naar hun protestantse collega's voor inspiratie. Herhaaldelijk had de overheid laten weten dat zelforganisatie van onderwijzers werd toegejuicht en ook op financiële ondersteuning mocht rekenen. Het idee was dat daardoor de kwaliteit van het onderwijs en de vorming van de onderwijzers op een hoger plan gebracht kon

656/a

ACHAWAH.

(AFDEELING NOORD-HOLLAND.)

Zie, hoe goed en liefelijk het is, --
als broeders in eendracht samen wonen.
(Psalm 133, vers 1.)

PROGRAMMA DER SCHOOLFEESTEN TER GELEGENHEID VAN CHANOEKO.

OP DINSDAG 27 KISLEW 5668 (3 DECEMBER 1907) DES AVONDS TE ZES UUR IN
HET LOKAAL „PLANCIUS," PLANTAGE
KERKLAAN TE AMSTERDAM. -- -- --

Namens de Commissie der Schoolfeesten,
A. VAN CREVELD Mz., Voorzitter.
M. L. ROOS, Secretaris.

Van Creveld & Co's Snelpersdrukkerij te Amsterdam.

worden. Vanaf de jaren 1830 schoten de (algemene) onderwijzersverenigingen als paddenstoelen uit de grond, vaak stedelijk of regionaal georganiseerd. Naar verluidt probeerde inspecteur Samuël Mulder rond dezelfde tijd iets soortgelijks van de grond te krijgen voor de joodse beroepsgroep, maar slaagde hij daar nog niet in. Rond het midden van de negentiende eeuw ontstonden echter diverse initiatieven. Daarbij werd – overigens zonder naam en toenaam – verwezen naar soortgelijke protestantse organisaties als voorbeeld en werd – tevergeefs, zo zou al spoedig blijken – op evenredige overheidsondersteuning gerekend.¹⁵

Op 15 november 1850 deden zes onderwijzers een oproep in het *Israëlitisch Weekblad* om tot een vereniging van Israëlitische godsdienstonderwijzers te komen. Een maand later werd in Utrechtvergaderd; ondanks de prominente initiatiefnemers, voorzitter Israël Waterman uit Arnhem en secretaris Meijer Marcuszn. Roest uit Sint-Oedenrode, waren er slechts negen collega's op komen dagen en lag er een stapel van vijftientig solidariteitsbetuigingen. Het was kennelijk te gering om door te gaan.¹⁶ Mogelijk gebeurde dat mede doordat twee concurrerende regionale initiatieven gelijktijdig van start gingen: de Vereniging van Israëlitische Godsdienst-Onderwijzers in Zuid-Holland en de Vereniging van Israëlitische Onderwijzers in de Noordelijke Provinciën. Het tekent een periode waarin het treinverkeer weliswaar in opkomst was, maar communicatienetwerken nog sterk regionaal bepaald waren. Met name de Zuid-Hollandse vereniging timmerde flink aan de weg, niet in het minst door de spraakmakende namen die zich aan haar hadden verbonden: Leman Borstel uit achtereenvolgens Oud-Beijerland en Den Haag en A.D. Lutomirski uit Rotterdam. Ook Mulder zegde zijn medewerking toe. Zij beoogden de 'verheffing van den stand onzes schoolwezens'.¹⁷ De vereniging hield het slechts vijf jaar uit en verdween daarna weer. In 1863 was er opnieuw een initiatief in de noordelijke provincies, dat zich onder leiding van de Groningse hoofdonderwijzer S.J. van Ronkel ook nadrukkelijk openstelde voor collega's uit de rest van Nederland. Ook deze vereniging kende geen lang bestaan.

Deze eerste initiatieven tot groepsvorming zijn te verklaren vanuit een toegenomen zelfvertrouwen bij de godsdienstonderwijzers. Er was inmiddels een volledige lichter Nederlandse onderwijzers, grotendeels gevormd aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium,

dat zich zich bewust was van de veranderingen die de grondwetsherziening van 1848 inhield. Zij wilden de slag niet missen, maar volop meepraten met de veranderingen die op komst waren en zouden leiden tot de nieuwe wet op het lager onderwijs van 1857 en de nieuwe status van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap in 1870.

Precies in dat meepraten school echter ook de angel en daarmee de verklaring van het kortstondige bestaan van deze verenigingen: het overgrote deel van de godsdienstonderwijzers was in dienst van de Schoolcommissies van de joodse gemeenten en waren daarmee onderworpen aan het toezicht van zowel de bestuurders als (voor het religieuze deel) de opperrabbijn. De verenigingen zijn uitingen van een emanciperende stand: de godsdienstonderwijzers wilden zich niet langer door anderen voor laten schrijven hoe de curricula en de scholen eruit moesten zijn, maar daarover zelf meepraten.¹⁸ De Zuid-Hollandse vereniging richtte een commissie op die een nieuwe indeling van het curriculum maakte: qua inhoud nauwelijks revolutionair te noemen – de klassieke bestanddelen Hebreeuws, Bijbel en gebeden – maar nu wel met een duidelijke, pedagogische geachte opbouw. In dit geval was men zo gelukkig dat de Haagse en Rotterdamse opperrabbijnen Berisch Berenstein en Josef Isaacssohn zich hadden laten strikken en met de commissie hadden meegewerkt, maar in veel gevallen knelde hier de schoen.¹⁹ Onderwijzers die buiten het rabbinaat om het curriculum wilden wijzigen, kregen nul op het rekest.

Dat bleek wel toen in 1862 door de hervormingsgezinde Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland een rapport werd gepubliceerd over de stand van het joodse godsdienstonderwijs. Het rapport was vervaardigd door twee toonaangevende, progressieve onderwijzers, Leman Borstel en S.J. Moscoviter, en twee juristen, mr. J.E. Goudsmit en mr. L. de Hartog. De inhoud was beslist schokkend te noemen: het traditionele curriculum moest volledig op de schop. Het Hebreeuws was weliswaar een eerbiedwaardige en met religieuze gevoelens omgeven taal, maar het stond werkelijk godsdienstonderwijs in de weg. De commissie constateerde dat velen weliswaar de Hebreeuwse gebeden konden lezen, maar nauwelijks begrepen wat zij zeiden. Bovendien ging alle lestijd nu op aan taalstudie, waardoor de eigenlijke religieuze vorming achterwege bleef. Die werd nu echter temeer noodzakelijk nu joodse kinderen de gewone openbare scholen gingen bezoeken. Daar werden zij blootgesteld aan een christendom dat zich steeds

תפלות בית ישראל

ISRAËLITISCH GEBEDENBOEK,

HEBREEUWSCH EN NEDERDUITSCH,

benevens bijzondere Vrouwen-Gebeden — הרגות —

en ophelderende aantekeningen.

DOOR

A. D. LUTOMIRSKI.

Israëlit. Hoofd-Onderwijzer te Rotterdam.

— MET RABBINALE GOEDKEURING. —

בשנת: רח דעת ויראת ה' לפק

1857

universeler opstelde, de Drie-eenheid relativeerde en zich als aanlokkelijke optie aan de joodse kinderen aanbood. Met vooral Hebreeuwse kennis zouden zij tegen een dergelijk sluipend proces van christelijke bekeringsdrang niet zijn opgewassen. Het enige antwoord was daarom een godsdienstonderwijs dat volledig het protestantse weerspiegelde, werkelijk catechetisch, zo opperde de geleerde commissie:

Daarentegen een onderwijs aangewend, dat de jeugd kennis doet maken met het Godsbegrip van het Jodendom, met de Joodsche grondbeginselen omtrent Gods wereldbestuur, omtrent 's menschen bestemming hier en zijne toekomst na dit leven, in één woord, met de Joodsche dogmata.²⁰

Dit radicale voorstel, dat uit de boezem van de onderwijzersstand voortkwam, riep felle polemiek op. De Nederlandse rabbijnenstand distantieerde zich er direct van: de positie van het Hebreeuws was onopgeefbaar en het leren lezen en vertalen van Tora en sidoer (gebedenboek) waren niet voor niets al eeuwenlang de kern van het curriculum. Dat diende zo te blijven.²¹ Godsdienstonderwijzers als Borstel en Moscoviter mochten dan hun ideeën naar buiten brengen, uiteindelijk waren het de opperrabbijnen die als toezichthouders op de religieuze inhoud van het onderwijs aan het langste eind trokken. Dat zal ook mede verklaren waarom de veranderingsgezinde Verenigingen van godsdienstonderwijzers elk al spoedig weer verdwenen.

Pas in 1894 kwam het tot duurzame zelforganisatie met de oprichting van Achawah (broederschap), de Bond van Israëlitische Godsdienstonderwijzers in Nederland. Bij de start waren al onmiddellijk 160 onderwijzers lid. De directe aanleiding was gelegen in de beroerde sociale en financiële positie van de godsdienstonderwijzers, die overgeleverd waren aan de grillen van de bestuurders.²² Als vakorganisatie ging Achawah zich hard maken voor de belangen van de leden, protesteerde bij kerkelijke vergaderingen en richtte onderlinge solidariteitsfondsen op, zoals een Pensioenfonds. Maar bij een sociale vakorganisatie bleef het niet: opnieuw probeerden de onderwijzers zich via Achawah te uiten over de inhoud en opbouw van het onderwijs, schreven zij lijvige rapporten en traden in conclaaf met rabbijnen en bestuurders.²³ Hoewel hun maatschappelijke positie kwetsbaar bleef, geleidelijk aan groeide het gezag van Achawah en nam ook de acceptatie van haar

voorstellen en ideeën toe. Ondanks het feit dat het rabbinaat aanvankelijk bevreesd was voor een bedreiging van zijn gezag, mogelijk met de voorgaande lichting progressieve godsdienstonderwijzers nog in het geheugen, ontwikkelde Achawah zich tot verklaard bondgenoot van de geestelijke leiders in hun strijd tegen assimilatie en secularisering. Opperrabbijnen en godsdienstonderwijzers stonden in de twintigste eeuw niet meer tegenover elkaar, maar zij aan zij in hun betrokkenheid bij het verdedigen van het orthodoxe jodendom en het bestrijden van al wat dat tegenstond: assimilatie, socialisme en zionisme.²⁴

Functie

Was de godsdienstonderwijzer de zielige, sneue figuur die uit het cabaret van Van Raalte naar voren kwam? Een aantal gegevens lijkt daar inderdaad voor te pleiten. In veel gevallen was de godsdienstonderwijzer kwetsbaar, hij kende geen arbeidszekerheid, had relatief weinig speelruimte en moest zich schikken naar de grillen van rabbinaat en bestuurdersstand. Vooral in de kleinere gemeenten was hij het spreekwoordelijke manusje-van-alles en was het respect voor hem regelmatig ver te zoeken.

Toch is met die veelal gebrekkige sociaal-economische positionering lang niet alles gezegd. Een deel van de godsdienstonderwijzers doorbrak deze stereotypen en wierp zich op als intellectuele elite van joods Nederland. Het zijn in vrijwel de hele negentiende eeuw de godsdienstonderwijzers die het initiatief namen in de ingrijpende transformatie die het Nederlandse jodendom onderging: van transnationale nationaal-religieuze joodse gemeenschap tot Nederlandse religieuze denominatie. Het rabbinaat had veel meer tijd nodig om zich aan de nieuwe maatschappelijke context aan te passen en het profiel van de rabbijn verschoof slechts geleidelijk aan van de klassieke halachist (joodse jurist) in de beoogde academische gevormde *Herr Rabbiner Doktor*.²⁵

Het waren de godsdienstonderwijzers geweest die in het gat sprongen dat ontstond. De rabbijnen beheersten in veel gevallen het Nederlands (nog) niet, waren vaak nog studeerkamergeleerden en focusten zich op hun traditionele werkzaamheden. Het verlangde Nederlandstalige, nationaal-georiënteerde, burgerlijke leiderschap werd ondertussen door de onderwijzersstand opgepakt. Zij waren het die als eersten hun *droosjes* (preken) in het Nederlands gingen

houden, zij publiceerden het nieuwe Nederlandstalige onderwijsmateriaal en zij zetten zich aan de grote projecten die het jodendom in de nieuwe Nederlandse context moest positioneren: de vertaling van de Hebreeuwse Bijbel en het gebedenboek. De onderwijzers Mozes Lemans, Samuël Israël Mulder en Gabriël Polak waren de toonaangevende auteurs die joods Nederland voorzagen van tweetalige edities van Tora, Profeten en Geschriften, van het dagelijkse gebedenboek en van de gebedenboeken voor de feest- en treurdagen. Deze edities werden voortaan gebruikt in de synagogen, maar vooral ook op de joodse scholen: zij moesten de christelijke bijbelvertalingen en zelfs de goedkope christelijke Hebreeuwse Bijbeledities vervangen. Mulder vervaardigde daarnaast ook nog, met het oog op het joodse onderwijs, een *Bijbel voor de Israëlitische jeugd* – die zeer sterk leunde op de populaire protestantse jeugdbijbel van J.H. van der Palm.²⁶

Het duo Mulder en Polak, hoezeer ook elk met eigen profiel, was op joods-intellectueel gebied toonaangevend in Nederland. Zij kenden de Nederlandse samenleving en haar gebruiken, beheersten de taal goed, stonden in contact met de voorhoede van joodse denkers en wetenschappers in Duitsland en Oost-Europa en genoten een groeiend gezag in de eigen gemeenschap. Zij werden omringd door tientallen andere godsdienstonderwijzers die in hun voetsporen traden: een groot deel van de joodse boeken dat gedurende de negentiende eeuw uitgegeven werd, was door godsdienstonderwijzers vervaardigd. De aard van die boeken was typerend voor de positie van de godsdienstonderwijzers: joodse kennis – zowel traditionele als moderne inzichten – werden op toegankelijke wijze in het Nederlands aangeboden aan het eigen publiek. In enkele gevallen schreven zij echter ook voor een internationaal joods publiek, in het Hebreeuws. Gabriël Polak en Meijer Roest, om twee voorbeelden te noemen, hadden een sterk internationaal georiënteerd netwerk en participeerden volledig in de Duitse *Wissenschaft des Judentums*.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw veranderde de verhouding tussen rabbinaat en godsdienstonderwijzers. Nadat Joseph Hirsch Dünner in 1862 het rectoraat van het Seminarium had overgenomen, was een nieuwe lichting rabbijnen afgekomen: Nederlands-joodse mannen met een modern-orthodox profiel. Zij waren sterk gericht op hun maatschappelijke positie, hadden intellectuele ambities en verdrongen daardoor de godsdienstonderwijzers uit hun eerdere

prominente positie. Het waren nu de opperrabbijnen als J.J. Vredenburg en A.S. Onderwijzer die nieuwe edities maakten van Tora- en sidoervertalingen, die ze vervolgens vaak ook verplicht stelden in de godsdienstscholen van hun eigen ressort. De opperrabbijnen gingen zich ook in het publieke debat mengen, verdedigden het jodendom tegen aanvallen van buitenaf en zij namen eveneens geprononceerd stelling in interne joodse debatten.²⁷

De godsdienstonderwijzers verloren hierdoor hun voorttrekkersrol, maar keerden nu in een nieuwe functie terug. Zij stonden niet langer tegenover het rabbinaat, maar werden nu gezien als de verlengde arm van de geestelijke stand. Rabbijnen en godsdienstonderwijzers werden gezamenlijk aan het Seminarium opgeleid en zij kenden elkaar daarvoor ook van jongs af aan. Een deel van de rabbijnen was bovendien als godsdienstonderwijzer begonnen en geleidelijk aan opgeklommen tot de rabbinale stand. In de nieuwe context van een steeds feller intern debat over het nut en de inhoud van het jodendom, vonden rabbijnen en godsdienstonderwijzers elkaar in een orthodox tegenoffensief. Terwijl het socialisme in de grote steden veel joden aansprak en vervreemde van een orthodoxe levensstijl, probeerden rabbijnen en godsdienstonderwijzers gezamenlijk het tij te keren. Door middel van hervorming van het onderwijs, acties voor sjabbatsrust, een netwerk van kosjere restaurants en pensions door het land en door regionale joodse studiedagen werd een offensief opgezet om de *hearts and minds* van de Nederlandse joden voor de orthodoxie te winnen. De weinige socialistische en zionistische godsdienstonderwijzers namen een geïsoleerde positie in. De Commissie van Examinatoren probeerde de groei van deze categorie te voorkomen: alleen met een verklaring van goed godsdienstig gedrag van de eigen opperrabbin kon een kandidaat toegelaten worden tot de examens voor het godsdienstonderwijzerschap.

Conclusie

De Israëlitische godsdienstonderwijzer moest zich gedurende de lange negentiende eeuw voortdurend aan nieuwe omstandigheden aanpassen. De toenemende overheidsbemoeienis zorgde voor disciplineren, waarbij het beroep gelijkgeschakeld werd aan dat van de protestantse onderwijzers. In het voetspoor daarvan werden vanaf het midden van de eeuw pogingen gedaan tot zelforganisatie, die pas in 1894 succesvol

bleken te zijn. De verschuiving van integrale joodse school via 'joodse openbare school' naar – ten slotte – joodse godsdienstschool naast de openbare school, stelde steeds nieuwe eisen aan de godsdienstonderwijzer. Die zorgden er voor dat hij uitgroeide tot de 'veelzijdig ontwikkelde en maatschappelijk beschaafde mensch' die de nieuwe generatie tot bewust joodse, vaderlandslievende en deugdzame burgers kon opvoeden. Zijn financiële en maatschappelijke positie fluctueerde daardoor aanzienlijk. Ook het onderscheid tussen stad en platteland speelde een grote rol.

Al die veranderingen resulteerden er echter wel in dat de joodse onderwijzersstand als een van de eerste was aangepast aan de nieuwe context: een joodse religieuze denominatie in het Koninkrijk der Nederlanden. Niet toevallig zijn het daarom de godsdienstonderwijzers die aanvankelijk de leidende rol pakten en zich ontpopten tot de intellectuele elite van joods Nederland – naast een traditioneel rabbinaat dat zich slechts moeizaam wist aan te passen. Aan het einde van de negentiende eeuw, met een zelfbewuste eigen organisatie in Achawah, werden de godsdienstonderwijzers uiteindelijk de strijdbroeders van de (opper)rabbijnen in hun offensief om de Nederlandse joden te winnen voor het orthodoxe jodendom. De kritiek die godsdienstonderwijzers ondervonden, niet alleen uit de hoek van de zionisten, mocht scherp zijn, zij tekende tegelijkertijd de onverminderd grote rol van deze religieuze professionals in het vooroorlogse Nederlandse jodendom.

In vergelijking met hun protestantse collega's vallen relatief grote overeenkomsten op. Vanaf 1806 deelden de Israëlitische godsdienstonderwijzers in de rol van volksopvoeder, zij het voor de relatief kleine joodse bevolkingsgroep. De waarden van beschaving, vaderlandsliefde en burgerzin waren dezelfde die op de openbare scholen centraal stonden. Ook de wending vanaf de jaren 1860 naar de educatie voor de eigen confessie is in joodse kring waar te nemen. Daar vertoonde zich echter een bijzondere paradox. Terwijl orthodoxe protestanten en katholieken inzetten op bijzonder confessioneel onderwijs, koos de joodse gemeenschap voor het openbaar onderwijs. Daarnaast werden de eigen godsdienstschoolen in stand gehouden met een strikt religieus profiel: de inhoud van het onderwijs – Hebreeuws, Tora en gebedenboek – bleef over de hele periode vrijwel ongewijzigd. Het brede pakket van de joodse onderwijzer werd hierdoor gereduceerd tot 'confes-

sioneel' onderwijs. Die hernieuwde religieuze focus zal mede verklaren waarom het negentiende-eeuwse progressieve imago van een deel van de onderwijzers plaatsmaakte voor een conservatief, orthodox imago van de beroepsgroep.

Mocht de joodse onderwijzer in de negentiende eeuw meer dan zijn protestantse soortgenoot een toonaangevende, intellectuele rol hebben gespeeld, in de twintigste eeuw werd ook zijn functioneren door dienstbaarheid gekenmerkt. Dat betekende samenwerking met de rabbijnen, waarbij altijd een zeker onderscheid tussen beide groepen bleef bestaan. In het bescheiden joodse maatschappelijke middenveld hadden de joodse onderwijzers een vergelijkbare rol als hun protestantse vakgenoten: zij leidden verenigingen, schreven in de pers en waren actief voor bredere joodse belangen.

Noten

1. De titel verwijst naar het ideaalbeeld dat geschetst wordt van de joodse godsdienstonderwijzer in: Jac. Van Gigch, *Eenige denkbeelden omtrent het godsdienstig onderwijs der Israëlieten in Nederland* [overdruk uit *Tijdschrift van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland* 2/2] (1852) 4.
2. *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 1 maart 1929.
3. *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 25 februari 1966.
4. *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 9 maart 1928.
5. Vgl. *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 12 januari 1923.
6. Dit artikel bouwt voort op een eerdere studie over de positie van de joodse godsdienstonderwijzer: Bart Wallet, "Vorming, beschaving en heil". Joodse godsdienstonderwijzers en de religiegeschiedenis van joods Nederland, 1815-1980', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* na 1800 36 (2013) no. 78, 66-91.
7. Voor een algemeen overzicht over de geschiedenis van joods onderwijs in Nederland, zie N.L. Dodde, *Joods onderwijs, een geschiedenis over het tijdvak 1200 tot 2000* ('s-Gravenhage 2009); Dan Michman, 'Joods onderwijs in Nederland 1616-1905' in: *Stichting Joodse Scholengemeenschap* (Amsterdam 1973).
8. *Algemeene instructie voor de commissien belast met het toezigt over de Nederlandsche Israëlitische godsdienstige scholen* ('s-Gravenhage 1817).
9. H.G.A. Janssen, 'Staatsrechtelijke en culturele aspecten van het Israëlitische onderwijs in Nederland tot 1869', *Studia Rosenthaliana* 2 (1977) 40-80.
10. Zie daarover uitvoerig in: Bart Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814-1851* (Amsterdam 2007).
11. Van Gigch, *Eenige denkbeelden*, 4-5.
12. 'Reglement van het Instituut ter onderwijzing der Israëlitische jeugd te Groningen', *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Vereenigde Nederlanden*

- (*Maart 1816*) (Leiden 1816) 180.
13. Een schoolhouder [M.M. Cohen jr.], *Iets over Israëlitische scholen in Nederland* (z.p. 1854) 17-20.
 14. I. van S. Mulder, *Verslag van de commissie belast met het toezicht over de Nederlandsch-Israëlitische godsdienstige scholen binnen het synagogaal ressort van Amsterdam, bij de plegtige inwijding van het nieuwe schoolgebouw* (Amsterdam 1863) 19-23.
 15. L. Borstel, *Statistieke bijdragen, betreffende het Israël. schoolwezen in Nederland* (z.p. 1854).
 16. Borstel, *Statistieke bijdragen*.
 17. *Reglement voor de Vereeniging van Israëlitische Godsdienst-onderwijzers in Zuid-Holland. Opgericht te Rotterdam, 30 Kislew 5611/5 december 1850* (Rotterdam 1851) 5.
 18. *Vlugtige gedachten over het Israël. godsdienstonderwijs en schoolwezen in Nederland* (z.p. 1854) 15.
 19. *Vereeniging van Isr. Godsdienst-Onderwijzers in Zuid-Holland* (Rotterdam 1853).
 20. *Rapport der commissie tot onderzoek betreffende het Israëlitisch godsdienstonderwijs in Nederland, van wege de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland* (s-Gravenhage 1862) 16.
 21. I.B. Lehmans, *Een woord over het rapport der commissie van onderzoek betreffende het Israëlitisch godsdienst-onderwijs in Nederland, van wege de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland* (Amsterdam 1862).
 22. S. Lehmans, *De verlaging van salarissen der onderwijzers aan de Ned. Isr. godsd.-scholen der 2^e en 3^e klasse* (Amsterdam 1891); A. van Creveld Mz., *De finantiele positie van den Israel. godsdienstonderwijzer* (Amsterdam 1901).
 23. Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, Copenhagen Collection, brief Achawah aan kerkenraad Ned. Israël. Hoofdsynagoge Amsterdam 16 januari 1912.
 24. Hierover uitvoerig in: Wallet, "Vorming, beschaving en heil", 77-85.
 25. Chaya Brasz, 'Dutch Jewry and its undesired German Rabbinate', *Leo Baeck Institute Yearbook* 57 (2012) 73-86.
 26. Hierover meer in mijn te verschijnen artikel: 'Vroomheid en beschaving. Het joodse boek in de negentiende eeuw', *Alef Beet* 2016/1.
 27. Jaap Meijer, *Rector en raw. De levensgeschiedenis van Dr. J.H. Dünner (1833-1911). I: 1833-1874* (Heemstede 1984) en diverse vergelijkbare publicaties van zijn hand.